

CİLT 3

BAHAR 1415/1995

SAYI 1

İSLÂMÎ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

inkılâb

Mezhep Görüşleriyle İlgili Farklı Nakiller

*Saffet Köse**

1. Giriş

Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra İslâm Hukununun temel kaynakları olan Kur'ân ve Sünnet'in kabulünde ihtilaf olmamakla beraber onların nasslarını anlamada, yorumlamada ve yine bu iki kaynağa dayanan *istihsân*, *ıstıslâh*, *sedd-i zerâi'* gibi ikinci derecedeki delillerin kabulü veya reddi konusunda farklı anlayışların bulunması sebebiyle mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu mezhepler özellikle Abbâsîler döneminde müesseseseleşerek benimstedikleri usul ve esasları ortaya koymuşlar, yeni ortaya çıkacak meselelerin çözümünde takip edecekleri metodu oluşturmuşlardır. Bilindiği gibi bu mezheplerin en yaygın olanları bu gün de bir çok taraftarı bulunan Hanefî, Malikî, Şâfiî ve Hanbelî mezhepleridir. Mezhep imamları döneminden sonra bu doktrinlerden birisini tercih etmiş olan âlimler imamların koymuş oldukları metod ve usulelerden hareketle yeni meselelere cevap aramışlar, mezheplerinin görüşlerini kendilerinden sonraki kuşaklara aktarmışlar, bunun için de bir çok eser kaleme almışlardır. Bu eserlerde kendi mezheplerinin görüşlerini genellikle savunmuşlar ayrıca diğer mezheplere ait görüşlere de yer vererek onları tetkik etmişler, farklı görüşlerle özellikle de kendi mezhebinin görüşüyle mukayesede bulunmuşlar ve aynı zamanda da bu karşı görüşleri tenkide tâbi tutmuşlardır. Böyle bir metoda başvurma diğer görüşleri de öğrenme fırsatı sağladığı gibi hangi görüşün daha tutarlı olup olmadığını anlama açısından da okuyucuya önemli bir imkân ver-

* Saffet Köse, Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde (Konya) İslâm Hukuku öğretim üyesidir.

mektedir. Bugün gerek basılmış gerekse el yazması halinde kütüphanelerimizde bulunan bu türden binlerce eserden oluşan zengin bir mirasa sahip bulunmaktayız. Biz İslâm Hukuku açısından yeni meselelerimize çözüm ararken alt yapıyı oluşturduğuna inandığımız bu değerli mirasımızdan en azından metod olarak istifade etmeliyiz. Ancak İslâm Hukuku ile meşgul olan İslâm âlimleri yazdıkları eserlerde diğer mezheplerin görüşlerine yer verirken ne derece başarılı olabilmişlerdir. Bir başka ifade ile, diğer mezheplerin görüşlerini kaydederlerken ne derece tarafsız ve objektif davranabilmişler ya da bu görüşleri naklederlerken gerçeği ne kadar yansıtabilmişlerdir. Hatta sadece farklı mezhep mensubu âlimler bir yana aynı mezhebe mensub âlimler birbirlerinden naklettikleri görüşler hususunda ne kadar isabetli olabilmişlerdir. Zira bazı âlimler bu konulardan şikayetçi olmuşlardır. Meselâ Şâfiî mezhebi âlimlerinden Cemâlüddîn el-İsnevî (ö. 772/1370) Beyzâvî'nin (ö. 685/1285 *el-Minhâc* adlı meşhur usûl-i fıkıh kitabını Nihâyetü's-sûl adıyla şerhettiği eserin yazılış amaçlarından birisinin de nakledilen bilgilerdeki hatalara işaret etmek olduğunu belirtmektedir.¹ Yine Hanbelî mezhebi âlimlerinden İbnü'l-Lehhâm (ö. 803/1400) da Şâfiî mezhebine mensup bazı âlimlerin Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) nisbet ettikleri bir görüşün hatasından bahsetmektedir.² Meşhur Hanefî âlimi İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) de aynı konudan şikayetçidir.³ Fakat aynı âlimlerden bazıları (ileride yer vereceğimiz tenkit ettikleri bu konuda kendileri de hataya düşmüşlerdir. Bundan dolayı böyle bir konu incelenmeye muhtaç gözükmektedir.

Bu makalemizde farklı mezhepleri benimsemiş olan âlimlerin eserlerinde zikredilen diğer mezheplere ait olan görüşlerden bazıları tedkik edilerek bir neticeye varılmaya çalışılacaktır. Fakat önce aynı mezhebe mensup âlimlerin birbirlerinden naklettikleri bazı hatalı bilgilere yer verip asıl konuya bundan sonra başlanacaktır.

2. Aynı Mezhebe Mensub Âlimlerin Yaptıkları Nakil Hatalarına Örnekler

Mahmûd b. Ahmed ez-Zencânî (ö. 656/1258) Şâfiî mezhebine mensub bir âlimdir. Azerbaycan sınırları içinde yer alan Zencan ehliendir. Cüz'î meselelerin hükümlerinin küllî kaidelerden nasıl çıkarılacağına yer vererek tatbikattan örneklendirdiği ve türünün önemli misallerinden birisini oluşturan *Tahrîcü'l-furû' 'ale'l-usûl* adlı eserinde İmam Şâfiî'ye (ö. 204/819) "mutlak emir tekrara

(1) İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 1, s. 3.

(2) İbnü'l-Lehhâm, *el-Kavâ'id ve'l-fevâidü'l-usûliyye*, s. 265-266.

(3) İbn Âbidîn, *'Ukûdü resmi'l-müfîf*, s. 13.

delâlet eder” şeklinde bir görüş nisbet etmektedir.⁴ Halbuki İmam Şâfiî'nin *er-Risâle* adlı eserinde böyle bir görüş olmadığı gibi⁵ Şâfiî mezhebine mensub âlimlerin yazdıkları muteber usûl-i fıkıh kitaplarında da yoktur. Şâfiî usulcüler mutlak emrin tekrar'a delâlet etmediği görüşündedirler.⁶ Yine Zencânî mutlak emrin, emre muhatap olan kişi tarafından mükellef olduğu anda hemen onu yerine getirmesi gerektiği (*fevr*) şeklinde bir görüşü İmam Şâfiî'ye nisbet etmektedir.⁷ Oysa Şâfiî mezhebine mensub âlimlerin yazdığı muteber usul kitaplarında bunun tersi kaydedilmektedir. Buna göre gerek İmam Şâfiî ve gerekse diğer Şâfiî âlimlere göre emir ne *fevr*'e ne de *terâhîye* (emrin gereğini vakti içerisinde daha sonra yerine getirme) delâlet eder. Emir fiil'in talep edildiğine delalet eder. Hemen yerine getirilebileceği gibi tehir de edilebilir.⁸

Şâfiî mezhebinin büyük âlimlerinden usûlcü Cemâlüddîn el-İsnevî (ö. 772/1370) emir sığasının vücûba delaleti konusund *Âmidî*'ye (öl. 631/1233) şöyle bir görüş nisbet etmektedir:

Emir ister *inzil* (in), *üsküt* (sus) gibi *if'al* vezninde, isterse *nezâli* (in), *sah* (sus) kelimelerinde olduğu gibi isim-fiil olsun ya da (silahlarını alsınlar)⁹ âyetindeki gibi *lâm*'a bitişik muzarideki şekliyle (*emr-i gâib*) olsun, *mûcebi* (delalet ettiği hüküm) konusunda farklı görüşler vardır. *Âmidî*, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) ve onlara tâbi olan cumhur'a göre sahîh olan “aksine delalet eden bir karine bulunmadıkça emrin vücub ifade ettiği”dir.¹⁰

Burada *Âmidî*'ye nisbet edilen görüş hatalıdır. Çünkü *Âmidî el-İhkâm* adlı eserinde emrin mûcebi konusunda *Vâkıfiyye*¹¹ mezhebinin görüşünü naklettikten sonra “sahîh olan görüş budur” diyerek açıkça tercihini bildirmektedir.¹² Nitekim İsnevî kendisi de *Nihâyetü's-sûl* adlı kitabında *Âmidî*'nin emrin mûcebi ile ilgili olarak “tevakkuf” görüşünde olduğunu kaydetmektedir.¹³

Konu ile ilgili olarak iki örnek de Hanefîlerden zikrettikten sonra farklı

(4) Zencânî, *Tahrîcu'l-furû' 'ale'l-usûl*, s. 75.

(5) Zencânî, *a.g.e.*, (nâşir M. Edib Salih'in dipnotu), s. 75.

(6) Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 323; *Âmidî*, *el-İhkâm*, II, s. 378; İsnevî, *et-Temhîd*, s. 282; a. mlf., *Nihâyetü's-sûl*, I, s. 269.

(7) Zencânî, *a.g.e.*, s. 108.

(8) Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 232; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, ss. 2-3, 9; *Âmidî*, *a.g.e.*, II, ss. 387-388; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, I, s. 275.

(9) Nisâ' (4), 102.

(10) İsnevî, *et-Temhîd*, s. 266.

(11) *Vâkıfiyye*: Emrin hangi manada kullanıldığını beklemek ve araştırmak şeklindeki görüşe sahip olanlardır.

(12) *Âmidî*, *el-İhkâm*, II, s. 369.

(13) İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, I, s. 260.

mezhebe mensup âlimlerin yapmış oldukları nakil hatalarına dönelim.

Hanefî mezhebi âlimlerinden *el-Câmi'u'l-vecîz* sahibi İbnü'l-Bezzâz el-Kerderî (ö. 827/1414) Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) şöyle bir görüş nisbet etmektedir:

Üç talâkla boşanmış bir kadının, boşayan bu kocaya helâl olabilmesi için kendisi ile evlenip cinsî münasebette bulunması ve sonra da onu boşaması şartıyla bir başkasıyla evlenmesi halinde Ebû Hanîfe'ye göre nikâh ve şart câizdir. Böyle bir evlilikten sonra evlendiği bu ikinci kocası onu boşamaya yanaşmazsa hakim onu boşamaya zorlar ve kadın ilk kocasına helâl olur.¹⁴

Kerderî'nin Ebû Hanîfe'ye nisbet ettiği bu görüş diğer güvenilir kitaplarda konu ile ilgi olaak zikredilen Ebû Hanîfe'nin görüşüne aykırıdır. Ebû Hanîfe'ye göre böyle bir durumda nikâh akdi sahîh, şart ise geçersizdir.¹⁵ Nitekim Hanefî mezhebi müctehidlerinden, muhakkık ulemâdan *el-Hidâye* şârihi İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) bu nisbeti reddederek şöyle demektedir:

Zâhiru'r-rivâye de böyle bir görüş bilinmemektedir. Bu görüşe itibar edilmez ve buna göre hüküm verilemez. Bu görüş sübütununun zayıf olmasının yanısıra mezhebin kaidelerine ve esaslarına da ters düşmektedir. Çünkü nikâh akdinde böyle bir şarta itibar edilmez. Bu gibi akitler iki kısımdır. İlki *bey'* (alışveriş) vb. gibi akdin fesâdını gerektiren şartlar, diğeri de şartın bâtil olup asılın (*akd*) sahîh olduğu durumlarıdır. Şüphesiz nikâh akdi fâsid şartlarla bâtil olmaz. Aksine şart bâtil ve nikâh akdi sahîh olur. Bu sebeple böyle bir şartın bâtil olması ve bu kişinin talâka zorlanmaması gerekir.¹⁶

Bir diğer örnek olarak da şunu kaydedelim:

Hanefî mezhebinin son devir âlimlerinden İbn 'Âbidîn, bir şey satın almaya vekil tayin edilen kişinin o malı satın alabileceği fiyat konusunda gabn-i yeşîrle ilgili ifadeyi şu şekilde izah etmektedir:

Gabn-i yeşîr (insanların aldanabilecekleri oran), bilirkişilerin değerlendirme alanına girmeyen miktardır.¹⁷

Burada İbn 'Âbidîn'in tarif ettiği şey gabn-i yeşîr değil, gabn-i fâhiştir. Oysa burada anlatılan gabn-i yeşîr olmalıydı. *Reddü'l-muhtâr*'ın kaynaklarından olan Kudûrî'nin (ö. 428/1036) *el-Muhtasar*'ı, Merginânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye*'si, Kâsânî'nin (ö. 587/1191) *Bedâ'iu's-sanâi*'adlı eseri ile İbnü'l-

(14) İbnü'l-Bezaz el-Kerderî, *el-Câm'u'l-vecîz*, IV, s. 263.

(15) Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hîle (Hîle-i Şer'iyye)*, yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: M.Ü. S.B.E., 1993.

(16) İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, IV, s. 35.

(17) İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, IV, s. 408.

Hümâm'ın *Fethü'l-kadîr*'indeki ifade şöyledir:

Bir şey satın almak üzere vekil tayin edilen kişi kıymetin misli veya benzeri durumlarda insanların aldanabilecekleri oranda fazla bir para ile (gabn-i yesîr ile) akit yapabilir. İnsanların aldanmayacakları oranda bir fiyatla satın almak (gabn-i fâhiş ile) câiz değildir. Bunun ölçüsü de (gabn-i fâhiş) "bilirkişilerin değerlendirme alanına girmeyen" miktardır.¹⁸*

Burada da görüldüğü gibi İbn 'Âbidîn'in ifadesi hatalıdır. Zira vekilin malı satın alabileceği oran gabn-i fâhiş'in tarifidir. Nitekim *Reddü'l-muhtâr*'a tekmile yazan oğlu Alâeddin de (ö. 1306/1889) aynı ifadeyi (gabn-i yesîr) şerh ederken bunu "bilirkişilerin değerlendirme alanına giren fiyat" olarak açıkladıktan sonra sahîh olan budur demektedir ve bilir kişilerin değerlendirmesi altına girmeyenlerin gabn-i fâhiş olduğunu ifade etmektedir.¹⁹ Mezheb'in İmamlarından Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *en-Nevâdir* adlı eserinden İbnü'l-Hümâm'ın konu ile ilgili olarak naklettiği görüş de bu doğrultudadır.²⁰

Bu örneklerde de görüldüğü gibi aynı mezhebi paylaşılan âlimler de birbirlerinin görüşleri ile ilgili bilgi verirlerken bazı hatalar yapabilmektedirler. İleride bunun sebepleri üzerinde durulacaktır.

3. Farklı Mezhepten Olan Âlimlerin Eserlerinde Diğer Mezheplerin Görüşleri İle İlgili Hatalı Bilgiler

Farklı mezheplere mensup âlimler yazdıkları eserlerde karşıt görüşleri verirlerken zaman zaman çeşitli hatalara düşmüşlerdir. Buna sebebiyet veren çeşitli âmiller vardır. Önce bu tür bazı hatalara yer verip sonra da buna sebep olan etkenler üzerinde durmakta yarar vardır. Bununla ilgili bir misali de *hiyel* konusu teşkil eder.

İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile (*Hile-i Şer'iyye*) konusunda fukaha arasında çeşitli tartışmalar çıkmıştır. Bu tartışmalar içerisinde Hanefilere karşı diğer mezhep mensupları tarafından bir çok tenkitler yöneltilmiştir. Şimdi Şâfiî, Malikî ve Hanbelî mezhebine mensup bazı âlimlerin Hanefilere nisbet ettikleri

(18) Kudûrî, *el-Muhtasar*, I, 148; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-san'*, VI, s. 30; Merginânî, *el-Hidâye*, III, 146; Haddâdî, *el-Cevheretü'n-neyyire*, I, 395; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, VII, ss. 78-79.

* Gabn-i fâhiş'e şu örnek verilebilir: 10 liraya alınmış olan bir mala, bilirkişilerden birisi 5, diğeri 6, bir diğeri de 7 lira fiyat biçmesi halinde 10 lira fiyat biçen olmaz ise bu gabn-i fâhiştir (Hamdi Döndüren, *İslâm Hukukuna Göre Alım-Satımda Kâr Hadleri*, Balıkesir 1984, s. 145).

(19) Alâeddin Muhammed Emîn b. 'Âbidîn, *Kurretü uyûni'l-ahyâr*, I, s. 241.

(20) İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, VII, s. 78; Meydânî, *el-Lübâb*, II, s. 148.

görüşlere yer verip bu iddiaları Hanefîlerin görüşleriyle karşılaştıralım:

Malikî mezhebi âlimlerinden *Ahkâmü'l-Kur'ân* sahibi ve Tirmizî (ö. 279/892)'nin *el-Câmi'u's-sahîh* adlı hadis kitabının şârihi Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eserinde Yusûf suresinin 76. âyetini²¹ tefsir ederken şöyle demektedir:

Bu ayette dine aykırı olmayan ve şer'î bir aslı yıkmayan *hiyel* ile maksatlara ulaşmanın câiz olduğuna delil vardır. Şer'î esaslara aykırı da olsa her türlü hileyi câiz gören Ebû Hanîfe buna muhaliftir.²²

Şâfiî mezhebi âlimlerinden İsnevî'nin talebesi olan ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) de Ebû Hanîfe ve Hanefîler hakkında konu ile ilgili olarak şu görüşü kaydetmektedir:

Mübâha ulaşmak için haram yollara başvurmak câiz değildir. Hanefîler mübâha ulaşmak için mahzurlu hilelere (haram yollara) başvurmayı câiz görmüşlerdir.²³

Hanbelî mezhebi âlimlerinden İbn Batta (ö. 387/997) da *el-Hul' ve İbtalü'l-hîle* adlı eserinde Hanefîlerle ilgili olarak Ebü'l-Hâris es-Sâîğ'den şunları nakletmektedir:

Ebû Hanîfe ve ashabı çeşitli hileler ortaya koymuşlar (uydurmuşlar), sünnetlerin bir kısmında hileye başvurmuşlar, haramları hile yoluyla helâl saymışlardır.²⁴ Sâlih b. Ahmed de babasının Hanefîler hakkında şöyle dediğini nakletmektedir: Hanefîlerin yeminlerle ilgili hileler konusunda söyledikleri şeylere şaşıyoruz. Hileye başvurarak yeminleri iptal ediyorlar. Halbuki Allah Teâlâ "sapasaglam ettiğiniz yeminleri bozmayın"²⁵ buyurmaktadır.²⁶

Malikî mezhebi âlimlerinden Şâtıbî (ö. 790/1388) Hanefîlerin, zekâti düşürmek için hileye cevaz verdiklerini söylerken,²⁷ yine Mâlikîlerin iki önemli âlimi ve müfessiri olan İbnü'l-'Arabî ve Kurtubî (ö. 671/1273) ile Hanbelî mezhebi âlimlerinden İbn Kudâme (ö. 620/1223) zekâtı düşürmek için başvurulan hilelerin meşruiyetinin Ebû Hanîfe tarafından tanındığını söylemektedir.²⁸ Ayrıca Şâfiî mezhebi âlimlerinden Nevevî (ö. 676/1277) de Ebû Hanîfe ve diğer

(21) "İşte Yusûfa böyle bir çare öğrettik."

(22) İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, s. 1100.

(23) Zerkeşî, *el-Kavâ'id*, 75a.

(24) İbn Batta, *el-Hul' ve İbtalü'l-hîle*, s. 44.

(25) Nahl (16), 91.

(26) İbn Batta, s. 45.

(27) Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, IV, s. 202.

(28) İbnü'l-'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, s. 1100; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmü'l-Kur'ân*, IX, s. 236; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II, s. 534.

Hanefîlerin zekâtтан kaçmak için hîleye başvurana zekâtın gerekmediği görüşünü benimsediklerini söylemektedir.²⁹

Büyük Şâfiî fakîhi, usûlcü ve kelâmcı olan İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) Hanefî mezhebinin üç önemli imamından birisi olan Kâdî Ebû Yûsuf (ö. 182/798) hakkında şöyle bir iddiada bulunmaktadır:

“Kâdî Ebû Yûsuf zekât borcunu düşürmek için sene tamamlanacağı sırada malını karısına hibe eder, sonra da hanımı kendisine bağışlar ve bu suretle mal bir sene elde kalmazdı. Ebû Hanîfe bunu duyunca; ‘Evet bu onun fikhî anlayışıdır’ diyerek tasdik etmiştir.” Gazzâlî bunu tenkid sadedinde şöyle devam etmektedir: “Bu anlayış fikhin dünyevî açıdan ortaya koyduğu çözümdür. Bunun ahirette zararı her türlü cinayetten daha büyüktür. Bu gibi ilimler zararlı ilimlerdir.”³⁰

Konu ile ilgili olarak karşı mezheplerin görüşlerine yer verdikten sonra şimdi de aynı konuda Hanefîlerin görüşünü nakledelim:

Hanefî âlimlerin yazdığı birçok muteber, güvenilir fıkıh kitabında Ebû Hanîfe'nin *hiyel* konusundaki görüşünü ortaya koyan çok açık ifadeler vardır. Şöyle ki: Ebû Hanîfe'ye göre üç sınıf insan *hacr* (yasaklılık) altına alınır. Bunlar insanlara hîle öğretene müftüler, mesleğinde yetersiz (câhil) doktorlar ve devamlı iflas eden ticaret erbabıdır. Böyle bir müftü insanlara hîle öğretmek suretiyle dini ifsâd etmektedir. Câhil doktor sağlığa, bu durumdaki tacir de mala zarar vermektedir. Ayrıca bu meslek erbabının zararları da umumidir ve herkesi kapsamaktadır. Bunlara mâni olmak İslâm'ın önemle üzerinde durduğu iyiliği emir (*emr bi'l-ma'rûf*) ve kötülükten vazgeçirme (*nehy 'ani'l-münker*) kaidesi gereğidir.³¹ Burada da görüldüğü üzere Ebû Hanîfe'nin görüşü yoruma ihtiyaç bırakmayacak kadar açıktır. Bundan daha önemlisi *hîle* dinin ifsâdı olarak görülmektedir. Eğer karşı mezhepte olanların görüşleri doğru olsaydı, Ebû Hanîfe kendisi *hacr* altına alınmalıydı. Bunun da ötesinde Ebû Hanîfe bile bile dini ifsâd eden birisi konumuna da kendi diliyle düşmüş olacaktır.

Hanefîlerin zekâta hîleyle câiz gördükleri ve Ebû Yusuf'un bunu bizzat uyguladığı yönünde Gazzâlî gibi diğer mezhep âlimlerinin iddiaları da hatalıdır.

(29) Nevevî, *el-Mecmû'*, V, s. 468.

(30) Gazzâlî, *İhyau 'ulûmi'd-dîn*, I, s. 18.

(31) Halvânî, *el-Mebsût*, vr 707a; Burhânüddîn el-Buhârî, *Zühretü'l-Fetâvâ*, vr. 677b; İbn Mâze, *Şerhu Edebi'l-kâdî*, II, s. 396; Kâsânî, *Bed' 'i'u's-sanâi'*, VII, s. 169; Gaznevî., *el-Gurretü'l-münife*, s. 101; Haddâdî, *el-Cevheretü'n-neyyire*, I, s. 311; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, I, s. 281; Hamevî, *Gamzu 'uyûni'l-besâir*, I, s. 281; İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, V, s. 93.

Çünkü Hanefî mezhebinin muteber kitaplarında hîlenin dini ifsad ettiği ve insanlara hîle öğretene müftünün hacr altına alınacağı zikredilmektedir.³² Yine Ebû Hanîfe'nin hocası İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714)de zekâtı düşürmek için hîleye başvurmanın câiz olmadığını söylemektedir.³³

Zekâtı düşürmek için hîleye cevaz verdiği ve bunu bizzat tatbik ettiği söylenen Ebû Yûsûf *Kitabü'l-Harâc* adlı eserinde Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652) bir görüşüne yer verdikten sonra "Hangi gerekçe ile olursa olsun zekâtı iptal etmek gayesi ile hîleye başvurmak mümin bir kimse için helal değildir" demektedir.³⁴

Hanefî mezhebi imamlarından Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) *hîle* ile ilgili görüşünü şu şekilde ifade etmektedir: "Hakkı iptale götüren hîlelerle Allah'ın hükümlerinden kaçmak mü'minlerin ahlâkından değildir."³⁵ Yine İmam Muhammed'in hîlenin en önemli örneklerinden birisini oluşturan *bey'u'l-îne** konusunda da "Bu satış benim kalbimde dağlar ağırlığında bir yük gibi durmaktadır, bunu faiz yiyenler ortaya çıkarmışlardır" derken, *bey'u'l-îne*'yi alış-veriş arkasına gizlenmiş bir faiz muamelesi olarak görmektedir.³⁶

Aslında konumuzla alâkalı olarak aynı doğrultuda olan diğer Hanefî mezhebi müctehidlerinin görüşlerini de kaydetmek mümkündür.³⁷ Ancak bu kadarın maksada kâfi geleceğini düşünerek diğer örnekler geçiyoruz.

Hanefî fakihlerinin meşhurlarından *el-Hidâye* müellifi Merginânî (ö. 592/1197) mut'a nikâhının bâtil olduğunu söyledikten sonra İmam Mâlik'in mut'a nikâhını caiz gördüğünü kaydetmektedir.³⁸ Oysa mut'a nikâhı, İmam Mâlik'e göre de bâtildir³⁹ ve böyle bir yola başvuran kadın ile erkeğin cezalandırılacağı Mâlikîlerce ifade edilmektedir.⁴⁰ *el-Hidâye*'yi şerheden İbnü'l-Hümâm (ö.

(32) Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, V, s. 93.

(33) Kal'acî, *Mevsû'atü fihî İbrâhîm en-Nehâî*, I, ss. 535-536.

(34) Ebû Yûsuf, *Kitabü'l-Harâc*, s. 80.

(35) 'Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, XXIV, s. 109; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, X, s. 103; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, XXIV, ss. 75-76; İbn Hâcer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, XII, s. 329; Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî*, IV, s. 480.

* *Bey'u'l-îne*: Bir malı veresiye satan kişinin aynı malı sattığı şahıstan (müşteri), sattığı fiyatın daha ucuza peşin olarak geri alması muamelesidir. Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hîle (Hîle-i Şer'iyye)*, s. 371 vd.

(36) İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, IV, ss. 244, 279.

(37) Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Köse, ss. 224-238.

(38) Merginânî, *el-Hidâye*, I, s. 195.

(39) Sahnûn, *el-Müdevvene*, II, s. 196.

(40) Derdîr, *eş-Şerhu's-sağîr*, I, s. 387.

861/1456) da bu görüşün İmam Mâlik'e nisbetinin hatalı olduğuna işaret etmektedir.⁴¹ Kaldı ki mut'â nikâhının haram ve bâtlı olduğu konusunda dört mezhebin ittifakı olduğu kaydedilmektedir.⁴²

Yine *el-Hidâye* müellifi Merginânî Kâbe'nin içinde namaz kılınması ile ilgili olarak Hanefîlerle İmam Şâfiî'nin görüşünü ortaya koymakta ve şöyle demektedir: "Kâbe'nin içinde gerek farz gerekse nafilâ namaz kılmak câizdir. İmam Şâfiî'ye göre ise her ikisi de câiz değildir."⁴³ Halbuki İmam Şâfiî *el-Ümm* adlı eserinde Kâbe'nin içinde hem farz hem de nafilâ namaz kılmanın caiz olduğunu söylemektedir.⁴⁴ Bu görüş Hanefîlerin görüşüyle paralellik arz etmektedir. Hatta daha da önemlisi Hanefî mezhebi âlimlerinden *el-İhtiyâr* sahibi el-Mevsilî (ö. 683/1284) Ka'benin içinde farz ve nafilâ namaz kılmanın câiz olduğuna Kur'ân ve Sünnetten delil getirdikten sonra "Bunun câiz olduğunda asr-ı saadetten günümüze kadar yaşayan insanların icma'ı (görüş birliği) vardır" diyerek bu konuda ihtilaf olmadığını dile getirmektedir.⁴⁵

Burada görüldüğü üzere *el-Hidâye* müellifinin İmam Şâfiî'ye nisbet ettiği görüş hatalıdır.

Mâlikî mezhebi fakihlerinden İbn Cüzeyy (ö. 741/1310) sahibi tarafından kaybedilip başkası tarafından bulunup ta usûlüne uygun olarak ilan edildikten sonra sahibi gelmeyen mal (*lukata*) konusunda takip edilecek yol hakkında şunu söylemektedir:

"Bulan kişi üç şeyden birisini tercih edebilir: a) Emanet olarak elinde bulundurur. b) Sadaka olarak verir ve sahibi geldiğinde öder. c) Mülkiyetine geçirek öndan istifade eder, sahibi geldiğinde onu öder. Ancak bu mekruhtur."⁴⁶

İbn Cüzeyy son madde ile ilgili olarak şunu söylemektedir: "Ebû Hanîfe'ye göre bu kişi fakirse o malı kullanabilir. İmam Şâfiî'ye göre ise zengin olsun fakir olsun hiçbir şekilde öndan istifade edemez."⁴⁷ Bu görüşün İmam Şâfiî'ye nisbeti hatalıdır. Zira İmam Şâfiî'ye göre kişi zengin olsun fakir olsun bu durumda maldan istifade eder ve sahibi gelirse onu öder.⁴⁸ Mâlikî fakihlerinden İbn Rüşd de İmam Şâfiî'nin görüşünün bu doğrultuda olduğunu kaydetmekte ve delillerini or-

(41) İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, III, s. 150.

(42) Zühaylî, *el-Fıkhü'l-islâmî ve edilletüh*, VII, s. 64.

(43) Merginânî, *el-Hidâye*, I, s. 95.

(44) Şâfiî, *el-Ümm*, I, s. 197.

(45) Mevsilî, *el-İhtiyâr*, I, s. 90.

(46) İbn Cüzeyy, *el-Kavânînü'l-fıkhiyye*, s. 225.

(47) İbn Cüzeyy, *a.g.e.*, s. 225.

(48) Şâfiî, *el-Ümm*, IV, ss. 81, 82, 84, 85-86; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, II, s. 415.

taya koymaktadır.⁴⁹ Fakat İbn Rüşd de aynı konu ile ilgili olarak bir başka noktada hataya düşmüştür. *Lukata*'nın sahibi olduğunu iddia eden kişinin onun vasıflarını ve özelliklerini bilmesi halinde İmam Şâfiî'ye göre *lukata* bu şahsa verilmez, bunun delille ispatı gerekir şeklinde bir görüşe sahip olduğunu kaydetmektedir.⁵⁰ Oysa İmam Şâfiî'ye göre *lukatayı* kendisinin olduğunu iddia eden şahsın onun vasıflarını bilmesi durumunda, bulan kişi (*multakit*) onun doğru söylediğine kanaat getiriyorsa -hakimin emri olmadan buna mecbur olmamakla birlikte verebilir.⁵¹

Şâfiî fakihlerinden Zencânî, başkasının yerine hac yapanın haccı ile ilgili olarak Şâfiîlerle Hanefîlerin görüşünü mukayese ederken İmam Muhammed'e ait görüşü mezhebin görüşü olarak takdim etmekte ve şöyle demektedir:

Bedenen hac yapmaya gücü yeten birisi haccını tehir edip sonra da hac vazifesini yerine getiremeyecek şekilde kötürüm hale gelirse, kendi adına hac yapmak üzere bir başka şahsı kiralaması durumunda bize göre (Şâfiîlere göre) hac borcu kendisinden düşmüş olur. Hanefîlere göre ise hac borcu onu kiralayıp vekil tayin edenden değil hac yapandan düşer. Onu görevlendiren ise hac masraflarını karşıladığı için sevap alır.⁵²

Müellifin Hanefî mezhebinin görüşü olarak takdim ettiği ifadeler, İmam Muhammed'e aittir. Hanefî mezhebinin görüşü ise İmam Şâfiî'nin görüşü doğrultusunda olup hac borcunun kendisi adına hacc yapılan kişiden düşeceği.⁵³

Yine Zencânî, Hanefîlere şöyle bir görüş nisbet etmektedir: Kocası tarafından boşanan bir kadının bir başkasıyla evlenip cinsî münasebette bulunmaları halinde daha önceki kocadan vaki olan talâklar hükümsüzdür.⁵⁴ Burada anlatılmak istenen olay şudur: Bir veya iki talâkla boşanmış bir kadın bir başkasıyla evlenmiş ve bu kocası da onu boşamış ya da ölmüş ise iddet müddetini doldurduktan sonra eski kocası ile evlenmesi halinde daha önceki kocasının yaptığı bu boşamalar geçerli olacak mıdır? Diğer bir ifade ile bir talâkla boşanmış ise iki, iki talâkla boşanmış ise bir talâk hakkı mı kalmıştır? Yoksa bunlar hükümsüz olup üç talâk hakkı mı vardır?

Zencânî'ye göre Hanefîler bu talâkların hükümsüz olduğu görüşündedirler.

(49) İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, II, s. 256-257.

(50) İbn Rüşd, *a.g.e.*, II, s. 257.

(51) Şâfiî, *el-Ümm*, IV, s. 81; Nevevî, *el-Minhâc*, II, s. 416; a. mlf., *Şerhu Müslim*, XII, ss. 22-23; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, X, s. 156; Mutî, *Tekmiletü'l-Mecmû'*, XV, ss. 268, 269.

(52) Zencânî, *Tahrîcü'l-furû' ale'l-usûl*, s. 141.

(53) Serahşî, *el-Mebsût*, IV, ss. 147-148; Kâsânî, *Bedâ'i'us-sanâi'*, II, s. 221; Mergînânî, *el-Hidâye*, I, s. 183; Bâberfî, *el-İnâye*, III, ss. 66-67; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, III, s. 68.

(54) Zencânî, *a.g.e.*, s. 290.

Oysa bu konuda Hanefî mezhebinin dört imamı arasında görüş ayrılığı mevcuttur. Zencânî'nin ifade ettiği görüş Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a aittir. Buna göre bu talâklar geçersizdir ve kocanın yeniden üç talâk hakkı vardır. İmam Muhammed ve Züfer'e (ö. 158/775) göre ise önceki talâklar bâkîdir ve geçerlidir. Daha önce bir talâkla boşayan kocanın iki, iki talâkla boşayan kocanın bir talâk hakkı kalmıştır. Her ne kadar Hanefî mezhebinde tercihe şayan olan Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf'un görüşü ise de⁵⁵ Zencânî bu ihtilafı zikretmeden bunu Hanefîler'in görüşü olarak kaydetmektedir. Bu tür meselelerde mezhep imamlarının ihtilafları önemlidir ve bu temel ihtilaflar zikredilmelidir.

Yine Zencânî ölen karı veya kocanın birbirlerini yıkayabilmesi ile ilgili olarak Şâfiî mezhebi ile Hanefîlerin görüşünü şu şekilde mukayese etmektedir: "Bize göre (Şâfiîler) ölümü halinde kadının kocasını, kocanın karısını yıkaması câizdir. Çünkü her ikisi için de birbirlerine dokunmak ve bakmak helaldir. Hanefîlere göre caiz değildir."⁵⁶

Hanefîlerin konu ile ilgili hükmü şudur: Erkek, erkek cenazeyi, kadın da kadın cenazeyi yıkar. Sağ iken aralarında ayrılık meydana gelmemiş ya da kocanın vefatından sonra ayrılığı gerektirecek bir olay vuku bulmamış ise kadın ölmüş olan kocasını yıkayabilir.⁵⁷

Bu ifadede görüldüğü gibi Zencânî'nin söylediğinin aksine Hanefîlere göre kadın kocasını yıkayabilir.

Zencânî'nin son olarak bir görüşünü daha mukayese edelim. Onun ifadesine göre, yolculukta su bulunmaması halinde Hurma şırası (*nebiz*) ile abdest almak Ebû Hanîfe'ye göre câizdir.⁵⁸ Halbuki bu konuda Ebû Hanîfe'den üç rivâyet vardır:

1. Hurma şırası ile abdest almak câizdir. Bu konuda Ebû Hanîfe, Abdullah b. Mes'ûd'un rivayet ettiği bir hadisle amel ederek bunun câiz olduğuna hükmetmiştir.

2. Hasan b. Ziyâd'ın (ö. 204/819) Ebû Hanîfe'den rivayet ettiğine göre hurma şırası ile abdest alınır ve ilâveten teyemmüm yapılır.

(55) Sem'ânî, *Hizânetü'l-müftîn*, vr. 188a; Zâhidî, *el-Hâvî*, vr. 58a; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadr*, IV, ss. 35-36; Molla Hüsrev, *ed-Dürer*, I, 387; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, II, 542; *el-Fetâvâ'l-Hindîyye*, I, s. 475; Ayrıca bkz. Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile (Hile-i Şer'iyye)*, ss. 366-367.

(56) Zencânî, *a.g.e.*, s. 106.

(57) Kâsânî, *Bedâ'iu's-sandî*, I, s. 304.

(58) Zencânî, *a.g.e.*, s. 42.

3. Ebû Hanîfe bu görüşlerden rücu ederek sadece teyemmüm'ün yeterli olduğu görüşünü benimsemiştir. Ebû Yûsuf bu görüşü tercih etmiş ve Hanefî mezhebinde de fetvâ bu görüş esas alınarak verilmiştir.⁵⁹

Burada görüldüğü üzere Ebû Hanîfe rücu ettiği halde Zencânî'nin eserinde bu Ebû Hanîfe'nin görüşü olarak kaydedilmiştir ki bu hatadır.

Fer'î delillerden istihsân ile ilgili olarak diğer mezhep âlimleri tarafından Hanefîlere şiddetli tenkitler yöneltilmiştir. Hanefîlere nisbet edilen istihsân ile ilgili diğer mezhep âlimlerinin görüşlerinden bazıları şöyledir:

İmam Şâfiî'ye göre *istihsân* ile hüküm vermek dinde olmayan bir şeyin dine sokulması (*ihdas*)⁶⁰ ve nefisî arzulara uyarak hüküm vermek demektir.⁶¹ Yine Ona göre istihsân ile hüküm vermek, *Kitap Sünnet, icmâ* veya *kıyâs*'a dayanmadan delilsiz olarak hüküm vermektir.⁶² Bundan başka İmam Şâfiî'nin "Kim istihsân ile hüküm verirse kendi başına bir din ortaya koymuş olur" dediği rivayet edilmektedir.⁶³ Her ne kadar eserlerindeki istihsân ile ilgili bölümlerde bu söze rastlanmıyorsa da⁶⁴ Şâfiî usul kitaplarında bu söz ona nisbet edilmektedir. Daha da önemlisi Şâfiî'nin konu ile ilgili sözleri ona nisbet edilen bu söz kadar ağırdır.

Mâlikî mezhebi âlimlerinden *el-Muvatta* şârihi ve usûlcü el-Bâcî (ö. 474/1081) istihsân ile ilgili olarak Ebû Hanîfe ve Hanefîler hakkında şunları kaydetmektedir: "İstihsân ile hüküm vermek delilsiz olarak hüküm vermek anlamına gelmektedir. Sıradan insanlar ve çocukların istihsânen hüküm vermeleriyle âlimlerin delilsiz olarak hüküm vermeleri arasında fark yoktur. Hanefîler de bu şekilde hareket etmişlerdir."⁶⁵ Hanbelî fakihlerinden İbn Kudâme (ö. 620/12237 de aynı şeyi zikretmektedir.⁶⁶

Her ne kadar istihsân ile ilgili Hanefîlere bu kadar ağır ifadeler yöneltilmiş ise de bunlar gerçeği ifade etmekten uzaktır. Buna sebebiyet veren âmiller az ileride ele alınacaktır. Hanefîlerin istihsân ile hüküm vermeleri hevâ ve hevese göre delilsiz olarak hükmetmeleri değil, bir kıyâstan, ondan daha kuvvetli olan kı-

(59) Kâsânî, *a.g.e.*, I, 15-17.

(60) Şâfiî, *er-Risâle*, s. 25.

(61) Şâfiî, *a.g.e.*, s. 507.

(62)* Bkz. Şâfiî, *el-Ümm*, VII, 487-500; a. mlf., *er-Risâle*, s. 503 vd., Ebû Zehra, *Şâfiî*, s. 274; Abdülkadir Şener, *Kıyâs-İstihsân-İstislah*, s. 133.

(63) Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 274; Âmidî, *el-İhkâm*, IV, s. 390.

(64) Zeyiyüddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları* (trc. İ. Kâfi Dönmez), mütercimim dipnotu, s. 161, dipnot: 243.

(65) Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl*, ss. 565-566.

(66) İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir*, s. 85.

yasa (*kıyâs-ı hafî*) dönmek suretiyle meseleyi çözüme bağlamaktır ki, Hanefîler bunun için kıyas-ı hafî'ye göre hüküm vermeyi gerektirecek bir *nass*, *zaruret* hali, *icmâ'* gibi bir delilin varlığından hareket etmektedirler.⁶⁷ Diğer bir tabirle Hanefîlere göre istihsân ile amel etmek, zayıf olan bir delilin ondan daha kuvvetli olan delil ile terkedilmesini esas almaktır⁶⁸ Hanefîlerin istihsân konusunda ki anlayışları budur.

Gerek İmam Şâfiî'nin gerekse Bâcî ve İbn Kudâme'nin konu ile ilgili olarak Hanefîlere nisbet ettikleri bu ağır sözler az önce naklettiğimiz gibi Hanefîler'in kitaplarındaki ifadelerle aykırıdır. Biraz önce de belirtildiği gibi istihsânla hüküm vermek delilsiz olarak hüküm vermek değildir. *Kıyâs-ı celî*'yi bırakıp ondan daha kuvvetli olan *kıyâs-ı hafî*'yi tercih etmektedir. Bu tercihi sağlayan ya bir *nass*, ya da *zaruret* hali veya *icmâ'* gibi delillerin varlığıdır. Bu konuda Şâfiî mesleğini (mütakellimîn metodu) esas alarak yazdığı *el-Mu'temed* adlı eserinde⁶⁹ Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 346/1044) şöyle demektedir:

Ebû Hanîfe'nin ashabından istihsân delili ile ilgili olarak anlatılan bazı şeyler vardır. Onlara karşı çıkanlar, istihsânla, delilsiz olarak hüküm vermeyi kastettiklerini zannettiler. Müteahhirûn (daha sonraki) hanefî âlimlerinin söylediklerinin özü şudur: İstihsân, hüküm verirken bir delilden (*tarîk*) ondan daha kuvvetli delile dönmektir. Bu Hanefîlere muhalefet edenlerin zannettiklerinden evladır. İlim ehline daha layık olan da budur. Çünkü sözün sahipleri seleflerinin (kendilerinden önceki âlimlerin) maksatlarını daha iyi bilmektedirler. Zira onlar meselelerin çoğunda "şu sebeple bu eseri güzel bulduk" gibi ifadelerle, söylemiş oldukları şeyleri açıkça ortaya koydular. Biz de bundan anlıyoruz ki onlar delilsiz olarak istihsânda bulunmamışlardır.⁷⁰

Bu ifadelerden de ortaya çıkmaktadır ki, istihsân konusunda hanefîlere karşı olanların tenkitleri tutarlı değildir. Çünkü onların anladığı manada istihsânı Hanefîler delil olarak kabul etmiş değillerdir.

Buraya kadar ortaya koyduğumuz misallerden de anlaşılacağı gibi farklı mezhebe mensup âlimlerin birbirlerinin görüşleri konusunda verdikleri bilgilerde hatalar olabilmektedir. Bunun sebepleri neler olabilir? Şimdi de yukarıdaki örneklerin ışığında buna sebebiyet veren âmiller üzerinde duralım.

(67) Serahsî, *el-Mebsût*, X, s. 245; a. mlf., *el-Usûl*, II, ss. 199-202; Sadruşşerî'a, *et-Tavdîh*, II, s. 164 vd.; İbn Melek, *Şerhü'l-menâr*, s. 284; İbn 'Âbidîn, *Nesemâtü'l-eshâr*, s. 224.

(68) Serahsî, *el-Usûl*, II, s. 201.

(69) Abdülkerim Zeydan, *el-Vectz*, s. 15; Zekiyüddin Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 34.

(70) Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, s. 295.

4. Bazı İslâm Hukukçularını Yanlış Bilgi Nakletmeye Götüren Âmiller

Yukarıda bazı İslâm Hukukçularının özellikle mensubu oldukları mezheplerin dışında eserlerinde bilgi verirlerken bazı hatalara düştüklerine yer vermiştik. Bu örnekleri çoğaltmak mümkün olabilir. Ancak bizim maksadımız bütün hatalara yer vermek değil. Zaten böyle bir şey de mümkün değildir. Biz âlimleri buna sevkeden âmilleri tesbit edip bir değerlendirmede bulunmak istiyoruz. Bunun için de bu örneklerin kâfi geldiğini düşünüyoruz. Bu yanlış bilgilere kaydetmeye götüren âmilleri de şu şekilde ele almak mümkündür:

a) Müellifin, Görüşüne Yer Verdiği Mezhebin Kitaplarına Ulaşamaması

İslâm'ın Arap yarımadası dışında büyük bir sahaya yayılmasıyla İslâm mezhepleri de çeşitli bölgelere yayıldı ve bu mezhepler oralarda kökleşti. Şimdiki gibi ulaşım kolaylığı ve kitapların basımı için matbaadan istifade avantajı da bulunmadığı için diğer mezheplere ait bilgileri elde etme konusunda bazı zorluklar ortaya çıktı. Bu da diğer mezheplerin görüşleri ile ilgili bilgilerde bazı hatalara sebep olmuştur. Şâtübî bu konuya dikkat çekerek Endülüs bölgesindeki âlimleri diğer mezheplerin görüşleri ile ilgili olarak dikkatli davranmaya davet etmekte ve şöyle demektedir:

... Bizim burada bu konuda bilgi vermemizin sebebi konuyla ilgili olanların kitaplarından istifade imkânının çok dar oluşudur. Çünkü Hanefî mezhebinin kitapları Endülüs'te yok denecek kadar azdır. Keza Şâfiî ve diğer mezhep âlimlerinin kitapları da öyledir. Halbuki tek bir mezhebe bağlı olarak delil getirme alışkanlığı bazen öğrencinin kendi mezhebinden başka öteki mezhepleri, onların kaynaklarına muttali olmadan inkar etmesine ve onlara karşı tepki göstermesine sebebiyet verir. Bu da bütün insanların faziletleri ve dindeki üstünlükleri, kanun koyucunun (Şâri') makساتlarına muttali olma ve kavrama konusunda sözbirliği ettikleri imamlar hakkında kötü düşüncelerin ortaya çıkması neticesini doğurur. Hatta bu sonuç çoğu kere ortaya çıkmıştır.⁷¹

Yukarıda örnekler bölümünde yer verdiğimiz Endülüslü İbnü'l-'Arabî, Kurtubî ve bizzat Şâtübî'nin Hanefî imamlarına yönelttiği *hiyel* konusundaki isabetsiz tenkit bundan kaynaklanmış olmaktadır.

b) Kavram Kargaşası

Kavram kargaşası bir önceki sebep ile yakından ilgilidir. Görüşleriyle ilgili olarak bilgi verilen mezheplerin kitaplarına ulaşamayınca kavramların yeterince anlaşılammış olması bazı hatalara sebebiyet vermiştir. Kavramların yeterin-

(71) Şâtübî, *el-Muvâfakât*, II, ss. 390-391.

ce anlaşılabilmesi de onlara verilen farklı anlamlardan kaynaklanmaktadır. Bir dildeki kelimeler çeşitli manaları ifade ederler. Kelimelerin bir sözlük manaları bir de kullanıldıkları ilim dalına göre kazandıkları farklı anlamları vardır. Diğer bir ifade ile o ilim dalı bu kelimelere sözlük manasının dışında özel bir mana yüklemiştir. Bir kelimenin sözlük manası dışında, kullanıldığı ilim dalında kazandığı manaya “ıstılâh manası” demektediriz.⁷² Genellikle İslâm âlimleri yazdıkları eserlerde üzerinde durdukları kavramların sözlükteki anlamını kaydettikten sonra o ilim dalında kullanılan manasına yer vermektedirler. Bu ayırım konumuz açısından son derece büyük önem arz etmektedir. Şimdi biz bazı İslâm âlimlerinin diğer mezheplerin görüşlerini kaydederken bu ayırımın sebebiyet verdiği hatayı daha önce üzerinde durduğumuz iki örnekle kısaca ortaya koymaya çalışacağız. Bunlardan birisi *istihsân*'dir. *İstihsân* sözlükte bir şeyi iyi ve güzel görmek manasına gelir.⁷³ Hanefîler ise buna ayrı bir mana kazandırmışlardır. Onların kullandıkları ıstılâhî manaya ise az önce işaret etmiştik. Hanefîleri tenkit eden İmam Şâfiî, Bâcî ve bu konuda onlara tabi olan diğer âlimler *istihsân*ı sözlük manası ile değerlendirerek *istihsân*la hüküm vermeyi şer'î bir delile dayanmaksızın şahsi arzuya ve sübjektif düşüncelere göre hüküm vermek şeklinde anlamışlardır. Aslında bu manada *istihsân* herkese göre bâtıldır. Kelime olarak *istihsân*ın kullanılmış olması bu gibi âlimlerin zihninde keyfi, canının istediği gibi hüküm koyma manasını canlandırdığından ona cephe almışlar, *istihsân*ı delil

(72) Bir topluluğun veya meslek mensubunun bir lafzı sözlük manasından çıkararak başka bir manada *ittifakla* kullanmalarına *ıstılah* diyoruz. Bir lafzın sözlük manası ile ıstılâhî manası arasında, umûmilik-husûsilik, ortaklık veya benzerlik vasfı bulunabilir (Butrus el-Bustânî, *Dairetü'l-ma'ârif*, Beyrût 1876-1900, III, s. 745). Sözlük manası ile ıstılâhî manası arasında münasebet bulunan lafızlara “menkûl” aralarında münasebet bulunmayan lafızlara da “mürtecel” denir (Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, İstanbul 1327, ss. 141, 159; Tehânevî, *Keşşâfu 'İstılâhâti'l-funûn*, Calcutta 1862, I, s. 583; II, s. 1426). Menkul lafızlarda manalar arasında bir alaka bulunmakla beraber ilk mana terkedilmiş ve ikinci mana tercih edilmiştir. Bu manayı “salât” ve “savm” lafızlarında olduğu gibi ikinciye nakleden şer'î at (*din*) ise buna “şer'î menkûl” denir. Sözlükte “dua” anlamına gelen “salât” ile mutlak olarak tutmak anlamına gelen “savm”ı din bu manalardan, kendilerine mahsus rükünleri bulunan ibadet (namaz ve oruç) manasına nakletmiştir. İlk manayı “dabbe” lafzında olduğu gibi ikinciye nakleden örf ise buna “örfî menkûl” denir. Bu lafız sözlükte “yerde yürüten her hayvan” için kullanılmış olmakla birlikte örf bunu “at”, “katır”, “eşek” gibi dört ayaklı hayvanlara nakletmiştir. İlk manayı ikinciye nakleden ilim erbabı ise buna “İstılâhî hakikat” veya “ıstılâhî menkûl” denir. Nahivcilerin yemek, içmek gibi insanların yaptığı hareketler için kullanılan “fiil” lafzını “mazi”, “muzari” ve “emir” ifade eden özel bir manaya nakletmeleri, İslâm Hukukçularının kullandıkları “fıkıh”, “istihsân”, “akit” vb.; Kelâmcıların kullandıkları “cevher”, “araz”; Nahivcilerin “ref”, “nasb” vb. gibi kelimeleri bu cinstendir (Cürcânî, *a.g.e.*, s. 18, 159); Tehânevî, *a.g.e.*, II, 1425-1427; Bilmen, Ö. Nasûhî, *Hukuk-ı İslâmîyye*, İstanbul 1985, I, 11-12).

(73) Firûzâbâdî, *el-Okyanûsu'l-basît*, “hsn” md.

olarak kabul edenlerin bundan ne kastettiklerini incelememişler, istihsânı delilsiz olarak hüküm koyma zannederek hücumda bulunmuşlardır. Oysa istihsân bir delili diğer bir delile tercih etmekten başka bir şey değildir.⁷⁴ Buradan hareketle şunu söylemek mümkündür: Hanefiler istihsânı diğer mezheplerin anladığı şekliyle (sözlük manasıyla) anlamamış ve kullanmamışlar, ama onu diğer mezhepler Hanefilerin anladığı manada kullanmışlardır. Bu sebeple Zekiyüddin Şa'bân'ın da belirttiği gibi istihsân bütün imamlar nezdinde muteber bir delildir. Değişik mezheplerin *furû'-i fıkıh* ile ilgili eserlerini inceleyen kimse bu kitapların istihsâna dayalı hükümlerle dolu olduğunu görür. Bu konuda en fazla dikkat çeken ise Mâlikî mezhebdir.⁷⁵ Hatta istihsâna en fazla hücum eden İmam Şâfiî'nin bile istihsânı kullandığı görülmektedir. Meselâ, Şâfiî "mut'anın otuz dirhem olmasını güzel buluyorum (*estahsinü*)," "şuf'a hakkı bulunan kişinin (*şefi'*) şuf'a hakkını üç gün içinde kullanmasını güzel buluyorum (*estahsinü*)" demektedir. Yine Şâfiî, hırsızlık suçunun cezası tatbik edilirken suçlunun sağ el yerine sol elini çıkarması ve sol elinin kesilmesi hakkında da "kıyâs'a göre sağ elinin kesilmesi gerekir fakat istihsânen kesilmez" demiştir.⁷⁶ Konu ile ilgili araştırma yapan İslâm Hukukçuları bu konudaki tartışmaların lafzî olduğunu söylemektedirler.⁷⁷ Hatta Pezdevî (ö. 482/1089) konu ile ilgili olarak Hanefileri tenkit edenler hakkında "istihsâna hücumda bulunanlar bununla Hanefilerin ne kastettiklerini bilmedikleri için bu şekilde davranmaktadırlar. Onlar bizim ne kastettiğimizi bil-selerdeki aradaki çekişme kendiliğinden kalkardı" demektedir.⁷⁸

Konu ile ilgili bir örnek de *hiyel* konusunda kendisini göstermektedir. Daha önce örnekte geçtiği gibi diğer mezhepler Hanefileri bu konuda tenkit etmişlerdir. Halbuki Hanefiler *hiyeli* sözlük manası ile ele alarak çare, çıkış yolu şeklinde anlamışlar ve insanı maksadına ulaştıran alış-veriş, nikâh gibi meşrû vasıtaları hîle olarak kabul etmişler, diğer mezhepler ise ıstılâhî manasını esas alarak meşrû vasıtaları kullanarak gayrimeşrû neticelere ulaşma şeklinde yorumlayarak Hanefileri tenkide tâbi tutmuşlardır. Bu manadaki hîleye Hanefiler de cevaz vermemişlerdir. Tartışma hîle kelimesinin sözlük manası ile ıstılâhî manası arasındaki farklı bakıştan kaynaklanmıştır.⁷⁹

Bu iki örnekte kavram kargaşasının yanlış bilgilenmeye sebep olduğu gö-

(74) Zeydân, *el-Veciz*, s. 197; Hallâf, *İlmü usûli'l-fıkıh*, s. 93; Zekiyüddin Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 173; Abdülkadir Şener, *Kıyâs - İstihsân - İstislâh*, s. 130 vd.

(75) Şa'bân, *a.g.e.*, s. 173.

(76) Âmidî, *el-İhkâm*, IV, s. 391; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, s. 1133.

(77) Âmidî, *a.g.e.*, IV, s. 393; Abdülazîz el-Buhârî, *a.g.e.*, IV, s. 1133.

(78) Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl*, IV, ss. 1132-1133.

(79) Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hîle*, ss. 84, 93-116, 224-264.

rılmektedir. Hanefiler istihsânı ıstılâh manasıyla ele alıp delil olarak kabul etmişler, diğer mezhepler ise kelime manasıyla ele alıp Hanefileri tenkit etmişlerdir. *Hiyel* konusunda da Hanefiler hileyi sözlük manası itibariyle ele alırken, diğer mezhepler ise ıstılâh manasıyla ele alarak Hanefileri yine tenkide tâbi tutmuşlardır. Bu da kavram kargaşasının bir ifadesidir.

Yanlış bilgiye sebebiyet veren etkenlerden birisi de bazı görüşlerin yanlış tefsir edilmesidir. Buna bir örnek de Ebû Hanîfe'nin irtidatla ilgili verdiği bir hükmün yanlış değerlendirilmesidir.

Ebû Hanîfe'nin irtidâd eden (dinden dönen) kadının nikâhı düşer⁸⁰ şeklinde görüşü daha sonra kocasından ayrılmak isteyen kadın irtidâd edebilir şekline sokulmuştur. Bu konuda Şâfiî mezhebi âlimlerinden Zerkeşî'nin *el-Kavâ'id* adlı eserinde Ebû Hanîfe ile ilgili şöyle bir rivâyet bulunmaktadır: "Ebû Hanîfe kocasından ayrılmak isteyen bir kadına nikâhın fesholması için irtidâd et demıştır."⁸¹ Bu hüküm Ebû Hanîfe'nin az önce işaret edilen görüşünün yanlış anlaşılması üzerine söylenmiş ve Ebû Hanîfe'den sonra Onun bu ifadesinden hareketle ortaya atılmış bir sözdür. Yoksa Ebû Hanîfe'nin böyle bir tavsiyesi yoktur. Çünkü Hanefiler bu konuda çok hassas davranmaktadırlar. Hatta irtidâd tavsiyesi bir yana Hanefiler küfre götüren bir kelimeyi, küfre düşüğünü bilmediği halde kendi isteğiyle söyleyen kişinin kâfir olacağını söylemişler ve bu konuda bilgisizliği mâzeret olarak kabul etmemişlerdir. Tarablusî (ö. 844/1440) bu konuda âlimlerin görüş birliği içinde olduklarını söylemektedir.⁸² Hatta İbn Teymiyye (ö. 728/1328) de bu gibi durumlarda Ebû Hanîfe'nin mezhebinin çok sert olduğunu ve küfrü emredenin kendisinin kâfir olduğunu mezhepler içinde en açık bir şekilde ifade edenin Hanefiler olduğuna işaret ederek şunu ilave etmektedir: "Mezhep delalet etmese de bazı fâsıklar, Hanefî mezhebine göre kadın irtidâd etmek suretiyle maksadına ulaşabilir demişlerse de bu yanlıştır."⁸³ Talebesi İbn Kayyim de (ö. 751/1350) bu konuya dikkat çekerek şöyle demektedir: "Hanefilere göre bir kâfir ben müslüman olmak istiyorum der karşısındaki de biraz sabret derse kendisi kâfir olur."⁸⁴ Hatta Hanefiler küfre götüren bir kelimeyi söyleyen bir şahsa karşısındaki kişinin gülmesi hâlinde bile onun kâfir olacağına hükmetmişlerdir.⁸⁵

(80) Serahsî, *el-Mebsût*, X, s. 108; Kâdîhân, *el-Fetâvâ*, III, s. 581; *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, I, s. 254, 283.

(81) Zerkeşî, *el-Kavâ'id*, vr. 75b.

(82) Tarablusî, *Mu'înü'l-hükkâm*, s. 165.

(83) İbn Teymiyye, *İkâmetü'd-delîl*, s. 171.

(84) İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in*, II, s. 179.

(85) Tarablusî, *a.g.e.*, s. 165.

Daha sonra irtidâd fikri kocalarından ayrılmak isteyen kadınlar tarafından kullanılmak istenmiş fakat Hanefî fakihleri bu yolu kapamak için irtidâdın kadını kocasından ayırmayacağı ve bu kadının kocasına iade edileceğini hükme bağlamışlardır.⁸⁶ Ebû Hanîfe'nin insanlara hîle öğreten müftü hacr altına alınır şeklindeki görüşüne Hanefî fıkıh kitaplarında örnek olarak kocasından ayrılmak isteyen kadına irtidâd tavsiyesinde bulunan müftü de zikredilmektedir.⁸⁷

Bütün bunlar göstermektedir ki Ebû Hanîfe'nin görüşü ya yanlış anlaşılmış ya da taassup sebebiyle amacından saptırılmıştır. Ebû Hanîfe'nin kadın irtidâd etmiş ise kocasından boş olmuştur görüşü kocasından ayrılmak isteyen irtidâd eder şekline dönüşmüş olması ona nisbet edilmemelidir. Ebû Hanîfe'nin görüşü irtidâdın bir neticesi, diğeri ise kocadan ayrılmanın aracı haline getirilmiştir.

c) İstinsah Hatası

İstinsâh, bir eserin aslı üzerinden sûretini çıkarmak, farklı bir çok nüshasını meydana getirmek demektir. Eskiden matbaa imkanı bulunmadığı için eserlerin çoğaltılması hattatlar tarafından yapılıyordu. Ancak bu da bazı hatalara sebebiyet verebiliyordu. Bu konuya şu örneği zikretmek yerinde olacaktır: Serahsî'nin *el-Mebsût* adlı hacimli eserinde VI. cildinin 10. sayfasında Ebû Yûsuf'un görüşü İmam Muhammed'e, onunki ise Ebû Yûsuf'a nisbet edilmiştir. Ancak XXX. cild 228. sayfasında ise bu durum düzeltilmiştir. Hanefîlerin diğeri kitaplarındaki ifadeler de VI. cilt 10. sayfadaki bu nisbetin hata eseri olduğuna delalet etmektedir. Muhtemelen bu bir müstensih hatasından kaynaklanmış olmalıdır.⁸⁸

d) Bazı İfadeleri Yanlış Anlamak ve Hatalı Değerlendirmek.

Bazı âlimlere ait görüş ve fikirlerden hareketle de onlardan sonra yaşamış olanlar bir takım prensipler vazetmişlerdir. Bu durum bazı hatalara sebebiyet vermiştir. Bunlardan birisi Hanefî mezhebine mensup âlimlerin yazdığı fıkıh kitaplarında yer alan Ebû Yûsuf'a ait bir görüşün yanlış anlaşılmasıdır. Bu kitaplarda İmam Ebû Yûsuf'un hîle ile zekâtın düşürülmesine cevâz verdiği, İmam Muhammed'in ise buna karşı çıktığı, tercihe şayan olan görüşün ise İmam Muhammed'in görüşü olduğu kaydedilmektedir.⁸⁹

(86) Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Esîrül-melâhide*, vr. 76a.

(87) Haddâdî, *el-Cevheretü'n-neyyire*, I, s. 311; İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, V, s. 93.

(88) Serahsî, *el-Mebsût*, VI, s. 10; XXX, 228; krş. Kâsânî, *Bedâ'iu's-sanâi'*, III, ss. 187-188; Kerderî, *el-Câmi'u'l-vecîz*, IV, s. 262; 'Aynî, *el-Binâye*, IV, ss. 626-627; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, IV, ss. 34-35; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, IV, s. 63.

(89) Serahsî, *a.g.e.*, II, 166-167; XXX, 240; Semerkandî, *Cennetü'l-ahkâm*, vr. 167b; Kâsânî, *a.g.e.*, V, s. 35; 'Âlim b. Alâ, *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*, I, vr. 103a; Ebûssuûd, *el-Fetâvâ*, vr. 26b; Kadızâde, *Netâicü'l-efkâr*, VIII, s. 344; Aynî, *a.g.e.*, VIII, s. 592.

Âlimleri Ebû Yûsuf'un bu yönde bir görüşü olduğuna sevkeden onun *el-Emâlî* adlı eserindeki bir ifadesidir. Serahsî'nin *el-Mebsût* adlı kitabında naklettiğine göre Ebû Yûsuf, *el-Emâlî*'de şöyle demektedir:

“Bir adamın 200 dirhemi olsa, üzerinden bir yıl dolmasına bir gün kala onun 1 dirhemini sadaka olarak verse bu mekrûh olur mu? Bu şahıs 1 dirhemi tasadduk etmiş ve ondan sonra sene tamamlanmıştır. Dolayısıyla bu kişinin elinde nisab miktarı mal kalmamıştır. O halde ona zekât gerekmez. Hiç kimse de bunun mekrûh olduğunu veya bunda bir günah bulunduğunu söylememiştir.”⁹⁰

“Ebu Yûsuf hîle ile zekâtın düşürülmesine cevaz vermiştir” şeklinde bir anlayışa sebebiyet veren onun bu ifadeleridir. Oysa bir muamelenin kanuna karşı hîle olarak değerlendirilebilmesi için muamelede hîle kasdının bulunması gerekir. Kişinin zekâtтан kaçmak maksadıyla nisâb miktarı malının bir kısmını birisine tasadduk edip daha sonra da onun bunu mal sahibine hibe etmesi halinde hîleden sözedilebilir. Eğer hîle kasdı yoksa böyle bir muameleye hîle demek mümkün değildir.⁹¹ Yukarıdaki olayda tasaddukun hîle kastıyla diğer bir söyleyişle zekâtтан kaçma maksadıyla yapıp yapılmadığı açık olmamakla birlikte daha önce zikrettiğimiz *Kitabü'l-Harâc*'taki ifadesinden Ebû Yûsuf'a göre bu meselede hîle kasdı olmaması şartının bulunduğunu söylemek mümkündür. Diğer bir deyişle bu muamele tabii seyirinde ortaya çıkmıştır. Ayrıca ibarenin sonunda “Hiç bir kimse böyle bir muamelenin mekrûh olduğunu veya bunda bir günah bulunduğunu söylememiştir” şeklindeki ifade de buna delalet etmektedir. Zira Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed hîle'ye karşı tavır aldıkları gibi Hanbelîler ve Mâlikîler de hîleye sert tepki göstermişlerdir.⁹² İşte Ebû Yûsuf'un zekâtı düşürmek için hîleye başvurmayı câiz gördüğü şeklindeki ifadeler *el-Emâlî*'deki bu görüşün yanlış anlaşılmasından ileri gelmelidir.

Bu konuya bir misal olmak üzere şunu da kaydedelim. Hanbelî mezhebi âlimlerinden İbnü'l-Lehhâm (ö. 803/1400) Ebû Hamid el-İsferâ'înî (ö. 406-1016) gibi Şâfiî mezhebine mensup bir grup âlimin “inşâallah” sözüyle istisna yaparak köle azat etmek ve aynı şekilde boşama ile ilgili olarak Ahmed b. Hanbel'e nisbet ettikleri görüşün hatalı olduğunu ve bu hatanın Ahmed b. Hanbel'in usûlünü bilmemekten ve bazı görüşleri yanlış anlamaktan kaynaklandığını söylemektedir.⁹³

e) *Bilgileri İlk Kaynağından Tetkik Etmeme, Bir Müellifin Yaptığı Hatayı*

(90) Serahsî, *a.g.e.*, XXX, s. 240.

(91) Köse, *a.g.e.*, ss. 93-111.

(92) Köse, *a.g.e.*, s. 399.

(93) Bkz. İbnü'l-Lehhâm, *el-Kavâ'id ve'l-fevâidü'l-usûliyye*, ss. 265-266.

Tekrarlama ve Dikkatsizlik

Kitaplardaki hatalı bilgilere sebep olan âmillerden birisi de bir müellifin yaptığı hatalı nakilin o kitabı kaynak olarak kullanan diğer kişilerin bu görüşleri tetkik etmeyip aynen oradan aktarmalarıyla hata zincirinin uzayıp gitmesidir. İbn Âbidîn bu konuda şöyle demektedir: “Bazan bir görüş yirmi kadar kitapta aynı şekilde yer alabilmektedir. Halbuki o görüşü ilk kaydeden hatalı kaydetmiştir. Daha sonrakiler de bu hatayı (görüşü tetkik etmeden) birbirlerinden nakledip durmaktadırlar.”⁹⁴ İbn ‘Âbidîn’in bu görüşüne az önce zikrettiğimiz Ebû Yûsuf’un *el-Emâlî*’deki sözlerinin tetkik edilmeden zekâtı düşürmek üzere hîleye cevaz verdiği şeklinde bir kitaba geçmesi sonraki Hanefî kitaplarında bunun tekrarlanarak, yer alması konunun tipik bir misalini oluşturmaktadır. Bu mevzuda İbn ‘Âbidîn’in verdiği örneklerden birisi de şudur: “Sırf Kur’ân okumak üzere ücretle insan tutma konusunda *es-Siracü’l-vehhâc* müellifi ile Kudûrî’nin *el-Muhtasar*’ını *el-Cevheretü’n-neyyire* adıyla şerh eden Haddâdî (ö. 800/1397) böyle bir hataya düşmüşlerdir. Onlar böyle bir muamelenin sahîh olduğunu ve fetvaya esas alınan görüşün de (*müftâ bih*) bu olduğunu söylemektedirler. Oysa konu ile ilgili hüküm tam tersidir. Fetvaya esas alınan görüş Kur’ân okumak üzere *istî’câr* (adam tutma) değil Kur’ân öğretmek için yapılan *istî’câr*dır. Onlardan sonra gelen müelliflerin çoğu yazdıkları eserlerde onların bu görüşüne tâbi oldular ve açık bir hata olmasına rağmen bu görüşü naklettiler. Hatta onlardan bir çoğu bu ifadeyi mutlak manada ele alıp taat (ibadet) konusunda *istî’câr*ın sahîh olduğunu ve fetvanın da buna göre verildiğini, müteahhirûn (daha sonraki) âlimlerin görüşünün bu yönde olduğu söylediler. Bunların hepsi hatalıdır. Hatta sonuncusunun hatalı olduğu birincisinden daha açıktır. Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’den oluşan üç imamımızdan naklolu olan görüş itaat (ibadet) konusunda *istî’câr*ın bâtil olduğudur.”⁹⁵

İbn ‘Âbidîn’in üzerinde durduğu bu tesbit bilgilerin hatalı nakledilmesi konusunda önemli olmakla birlikte zikrettiği bu örnekte kendisi de hataya düşmüş ve Kudûrî’nin *el-Muhtasar* şerhi olan Haddâdî’nin *el-Cevherü’n-neyyire* adlı eserindeki ifadeyi hatalı aktarmıştır. Kısacası kendi tenkit ettiği konuda kendisi hataya düşmüş gibidir. Bu ise dikkatin dağılmasından olmalıdır. Halbuki Haddâdî’nin Kur’ân okumak üzere *istî’câr*’a cevâz vermesi bir tarafa Kur’ân öğretmek (*ta’lîmü’l-Kur’ân*) üzere yapılan *istî’câr*’a bile cevâz vermemekte ve şöyle demektedir:

“Ezan okumak, kamet getirmek, başkasının yerine haccetmek, imamlık yap-

(94) İbn ‘Âbidîn, *Ukdü’l-Resmî’l-müftî*, s. 13.

(95) İbn ‘Âbidîn, *a.g.e.*, s. 13.

mak, Kur'ân-ı Kerim ve fıkıh öğretmek gibi ibadet sayılan konulardaki istî'câr ve bunlar için ücret almak câiz değildir." Sonra da *el-Hidâye*'den şunu nakletmektedir: "Bazı hocalarımız (*meşâyih*) günümüzde Kur'ân-ı Kerim öğretmek üzere adam tutmayı istihsânen câiz görmüşlerdir. Çünkü dinî konularda gevşeklik ortaya çıkmıştır. Eğer buna cevâz verilmeyecek olursa Kur'ân-ı Kerim'i hifzetmek zorlaşacaktır... Fetva da buna göredir."⁹⁶ Kabirlerde belli bir müddet için Kur'ân okumak üzere adam tutmaya gelince bu konuda görüş ayrılığı olmakla beraber tercih edilen görüş bunun câiz olmadığıdır.⁹⁷

Görüldüğü gibi Haddâdî'nin *el-Cevhere*'deki ifadeleri İbn 'Âbidîn'in iddia ettiği şekilde değil tam tersine kendi görüşü doğrultusundadır. Bu da dikkatin dağılmasından olabilir.

Konuyla ilgili olarak şu örneği de zikretmek yerindedir. Zencânî namazların vaktin evvelinde veya sonunda kılınmasıyla ilgili olarak şöyle demektedir:

"İmam Şâfiî'ye göre namazları vaktin evvelinde kılmak, Ebû Hanîfe'ye göre ise vaktin sonuna te'hir etmek daha faziletlidir."⁹⁸

Zencânî'nin *Tahrîcû'l-furû' ale'l-usûl* adlı eserinin ilk baskısına kitapla ilgili bir değerlendirme yazısı yazan M. Sellâm Medkûr bu görüşü tenkit ederek, Hanefîlere göre bunun genel olmadığını ifade etmekte ve Zencânî'nin bu görüşünün hatalı olduğunu söylemektedir.⁹⁹ Gerçekten Hanefîlere göre namazların vaktin evvelinde veya sonunda kılınması fazilet bakımından vakitlere, mevsimlere ve havanın durumuna göre değişmektedir. Hanefîlerin dayandıkları hadîs-i şerîfler vardır. Mesela Hanefîlere göre sabah namazını hava bulutsuz ve açık ise vaktin sonunda, öğle namazını yazın vaktin sonunda, kışın vaktin başında, ikindiye yaz-kış vaktin sonunda, Akşam namazını vaktin başında, yatsı namazını ise kışın gecenin üçte birlik bölümünde, yazın ise hemen vakit girince kılmak daha faziletlidir.¹⁰⁰

Medkûr, Zencânî'nin görüşünün hatalı olduğunu söyledikten sonra bunun vakitlere ve mevsimlere göre değiştiğini söylemektedir. Halbuki Hanefî mezhebine ait güvenilir fıkıh kitaplarında Ebû Hanîfe'den bütün vakitlerde ve her hâlükârda namazların vaktin sonuna tehir edilmesinin daha faziletli olduğu ve

(96) Merginânî, *el-Hidâye*, III, s. 240.

(97) Haddâdî, *el-Cevheretü'n-neyyire*, I, s. 348.

(98) Zencânî, *Tahrîcû'l-furû' ale'l-usûl* (1. bs.), ss. 32-33; *a.g.e.*, (5. bs.), ss. 92-93.

(99) Zencânî, *Tahrîcû'l-furû'* (1. bs.), M. Sellâm Medkûr'un makalesi, s. 32-33.

(100) Bu görüşler ve delliller için bkz. Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, I, ss. 124-126; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kkdr*, I, ss. 199-200; Bâbertî, *el-İnâye*, I, ss. 198-202, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, I, ss. 51-52.

bunun ihtiyat'a daha uygun olacağı yolunda nakledilen bir görüş mevcuttur.¹⁰¹ Ancak Hanefîlerce tercih edilen görüş bu değil az önce işaret edilen görüştür. Bu sebeple Zencânî'nin Ebû Hanîfe'ye böyle bir görüş nisbet etmesi, Medkûr'un dediğinin aksine doğrudur. Medkûr'un Ebû Hanîfe kelimesini Hanefîler olarak anlaması ise dikkatsizlikten kaynaklanan bir hatadır.

f) Mezhep İçindeki Bazı Gelişmeleri Yeterince Takip Edememe.

Herhangi bir konuda aynı mezhep içerisinde farklı görüşler bulunabilmektedir. Daha sonraki âlimler de bunlardan birisini tercih etmiş olabilmektedirler. Bu sebeple tercih edilen görüş mezhepte ağırlık kazanan görüş olarak kayda geçmekte ve onunla fetva verilmektedir. Mesela Hanefî mezhebi imamları arasında bazı ihtilaflar ortaya çıkmış daha sonraki âlimler delilleri veya zamanın ihtiyaçlarını gözönünde bulundurarak birisini tercih etmiş olabilmektedirler. Yine İmam Şâfiî'nin birisi kadîm (eski) birisi cedîd (yeni) iki mezhebi olduğunu biliyoruz. Ahmed b. Hanbel'den de birçok meselede iki görüş rivayet edilmiştir. Ayrıca bazı âlimler daha sonra görüşünden rüçû edebilmektedir. Bütün bunlar zayıf görüşle sağlam görüş arasındaki tercihi veya rüçû edilmiş olan görüşün ayrılmasını gerektirmektedir. İşte diğer mezhep mensubu âlimler bunları yeterince takip edememiş ve zayıf görüşü ya da bir âlim rüçû ettiği halde bunu onun görüşü olarak takdim etmek hatasında bulunmuşlardır. Bu sebeple diğer mezheplerle ilgili bilgi hatalarında bu durum da sözkonusu olabilir. Mesela, örnek kısmında yer verdiğimiz Ebû Hanîfe hurma şırası ile abdest alınabileceği şeklindeki görüşünden rüçû ettiği halde Zencânî bunu onun görüşü olarak kaydetmiştir. Bundan başka mezhep içinde görüş farklılığı bulunan bir konuda görüşlerden birisi bütün mezhebin görüşü olarak takdim etmek de hatalara sebep olan âmillerden birisidir. Nitekim daha önce örnekler kısmında geçtiği gibi, Zencânî başkasının yerine hacetme ile ilgili bir konuda İmam Muhammed'in görüşünü Hanefî mezhebinin görüşü olarak takdim etmektedir. Oysa Hanefî mezhebinde fetvaya esas alınan görüş İmam Şâfiî'nin görüşü doğrultusunda olmalıdır.

Bu konuya bir örnek de şudur: İsnevî, Hanefîlere göre mutlak emrin fevre (emredilen şeyin hemen yapılması) delalet ettiğini söylemektedir.¹⁰² Oysa bu görüş Ebû'l-Hasan el-Kerhî'ye (ö. 340/951) aittir.¹⁰³ Hanefî usulcüler arasında bu konuda görüş ayrılığı vardır. Serahsî bu konuda "bana göre bizim mezhebimizde sahîh olan mutlak emrin terâhîye (emredilen şeyin vaktin sonunda yapılması) delalet etmiş olmasıdır" derken¹⁰⁴ İbnü'l-Hümâm ve talebesi İbn Emîrî'l-Hâc (ö.

(101) Kâsânî, a.g.e., I, s. 126; İbnü'l-Hümâm, a.g.e., I, s. 202; Babertî, a.g.e., I, s. 202.

(102) İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, I, s. 274.

(103) Serahsî, *el-Ustûl*, I, s. 26.

(104) Serahsî, a.g.e., I, s. 26.

879/1474) “mutlak emrin ne fevre ne de terâhîye delalet ettiğini emredilen şeyin taleb edildiğini gösterdiğini Hanefilerde tercih edilen görüşünde bu olduğunu söylemektedirler.”¹⁰⁵

Burada da görüldüğü üzere İsnevî görüş ayrılığı bulunan bir konuda Kerhî'nin görüşünü Hanefilere nisbet etmektedir.

g) *Herhangi Bir Konuda Görüşünü Ortaya Koymuş Müctehidin Bu Fikrinden Hareketle Genel Bir Kaide Ortaya Koymak.*

Zaman zaman İslâm âlimleri bazı konularla ilgili görüşlerini açıklamışlar veya sorulan sorulara cevaplar vermişlerdir. Bu olaylara verilen hüküm istisnâî bir hüküm olabileceği gibi o olaya has bir delil sebebiyle de olabilir. Bundan dolayı herhangi bir görüşten yola çıkarak o görüş sahibine genel bir kaide nisbet etmek hatalara yol açabilmektedir. Mesela Serahsî, İmam Şâfiî'ye “mutlak emir fevre delâlet eder” şeklinde bir görüş nisbet etmektedir. Serahsî bu neticeye, İmam Şâfiî'nin; “haccin geniş vakitli (*müvessa'*) bir ibadet olduğuna Hz. Peygamber'in imkân dahilinde olduğu halde haccı te'hîr etmesinden istidlâl ettik” şeklindeki ifadesinden hareketle varmıştır. Serahsî, mutlak emrin mücebinin aksine delil ortaya konuncaya kadar hemen yerine getirilmesi gerektiğine (*fevr*) Şâfiî'nin bu sözünde bir işaret vardır. O halde Şâfiî'ye göre mutlak emir fevr'e delalet eder”¹⁰⁶ demektedir.

Halbuki İmam Şâfiî ve Şâfiîlere göre mutlak emir fevr'e veya terâhî'ye değil fiilin taleb edildiğine delalet eder.¹⁰⁷ İmam Şâfiî Serahsî'nin zikrettiği görüşe başka delillerden hareketle varmıştır. Dolayısıyla buradan hareketle bir genelleme yapmak bu tür hatalara sebebiyet vermektedir.¹⁰⁸

h) *Mezhep Taassubu.*

Gerek Hz. Peygamber (s.a.v.) ve gerekse Hulefâ-i Râşidîn ve mezhep imamları döneminde ortaya çıkan meselelerin çözümünde âlimler İslâm'ın öngördüğü en uygun çözümü arıyorlardı. Müslümanlar karşılaştıkları müşkil işlerde müctehidlere başvuruyorlar ve İslâm'ın o konudaki hükmünü öğrenmeye gayret gösteriyorlardı. Ancak hicri üçüncü asırdan itibaren bu hareket duraklamış ve yerini muayyen bir mezhebe bağlanma ve çözümü o mezhebin kuralları içinde arama faaliyeti başlamıştır. Bu da beraberinde mezhep taassubunun kökleşmesi-

(105) İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, I, ss. 315-6; İbn Emîrî'l-Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr*, I, ss. 315-6.

(106) Serahsî, *el-Usûl*, I, s. 26.

(107) Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 232; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, ss. 2-3, 9; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, I, s. 274.

(108) Zencânî, *a.g.e.*, s. 109, (nâşir M. Edib Sâlih'in dipnotu: 2).

ni getirmiş, mezhepler arasındaki ilk müctehid imamlarda gördüğümüz müsama-ha ruhunun sönmesine sebep olmuştur. Bunun tabii neticesi olarak da mezhep müdafaası başlamış, hakikatın aranması yerine, haklı çıkmaya gayret sarfedilmiştir. Bu taassup zamanla kuvvetlenip düşmanlığa dönüşebilmiştir. Bundan sonra da mezhebin üstünlüğünü ispat maksadıyla kitaplar kaleme alınmış ve mezhep propagandası yapılmıştır.¹⁰⁹ İmam Gazzâlî'nin Ebû Yûsuf'un hîle ile zekâtı düşürebilmek için malını karısına hibe ettiği şeklindeki görüşüne yer vermiştik. Gazzâlî Ebû Hanîfe hakkında da ileri-geri konuşmaya başlayınca Sultan Sencer tarafından sıkıştırılması üzerine de bu görüşlerden vazgeçmiştir.¹¹⁰ Bu tür davranışlar taassubun neticesi olmalıdır. Mesela Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) hakkında İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) onun Hanbelîlere, Kâtib Çelebi (ö. 1067/1656) de Hanefîlere taassupla yaklaştığını zikretmektedir.¹¹¹ İşte bu anlayışın sonucu olarak diğer mezhebin görüşlerini daha kolay ve kendi mezhebinin görüşlerinin daha tutarlı olduğunu ispat edebilmek maksadıyla karşı tarafın zayıf ya da terkedilmiş görüşünün ele alınması sözkonusu olmalıdır. Bu da tabii olarak bilgi hatası anlamına gelmektedir. Zaten bir konuya taassup içinde yaklaşıldığı zaman gerçek olanın tesbiti güçleşmektedir.

6. Sonuç

İslâm âlimlerinin yazmış oldukları eserlerde az olmakla birlikte kendi mezhebinin görüşleriyle ilgili olarak bazı hatalı bilgiler yer alabilmektedir. Bunun yanısıra mukayese edilen diğer mezheplerin görüşleri konusunda da yer yer yanlış bilgilerin varlığı dikkati çekmektedir. Her ne kadar bu durum bir mezhebi benimsemiş âlimin yazdığı eserde kaydettiği diğer mezheplerin görüşlerinin tamamının hatalı olduğu anlamına gelmiyorsa da bu âlimlerin o mezhebin müntesibleri kadar onların görüşlerini bilebilecekleri de düşünülemez. Bu bilgi hatalarının bir çok sebebi olabilir. Biz bunlardan bazılarını örneklerden yola çıkarak tesbit etmeye çalıştık. Bundan maksadımız ne İslâm âlimlerini küçümsemek, ne kitaplarının değerini düşürmek, ne de onlara olan güveni sarsmaktır. Bu tür hataların mevcudiyeti ne onları küçültür, ne de eserlerinin değerini azaltır. Zira hata insana ait bir vasıftır. Bundan maksadımız sadece yeni araştırmacıların dikatini bu noktaya çekerek hataya meydan vermemek ve araştırmaların daha güvenli olmasına katkıda bulunmaktır. O halde bu kısa tetkikten çıkan neticeyi maddeler hâlinde şu şekilde özetlemek mümkündür:

(109) Bkz. Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, ss. 249-259.

(110) Kasım Kufralı, "Gazzâlî," *İslâm Ansiklopedisi* (MEB Yay.), IV, s. 754.

(111) İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, ss. 194-197, VIII, ss. 268,-269; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, s. 1010.

1. Herhangi bir konuda İslâm mezheplerinin görüşleri mukayese edilirken bilgiler mutlaka o mezhebin kaynak değeri taşıyan kitaplarından alınmalıdır.
2. Görüşüne yer verilecek âlimin kendisine ait bir eseri varsa ya da konu ile ilgili özel bir çalışması mevcutsa öncelikle ona müracaat edilmelidir. Eğer yoksa mümkün merteye ilk kaynaklara inilmelidir.
3. Bilgi tespitinde sadece bir kitapta görülenle yetinilmemeli o mezhebin diğer kaynaklarına da müracaat edilerek bilgiler teyit edilmelidir. Zira aynı mezhebi paylaşan âlimlerin kaleme aldıkları eserlerde de bazı bilgi hatalarına rastlanabilmektedir.
4. İstinsah hatalarına karşı neşredilecek eserin farklı nüshaları karşılaştırılmalı ve orijinal nüsha tesbit edilmeye gayret gösterilerek (edisyon kritik) tahkikli bir biçimle yayımlanmalıdır. Bunun yanında müellifin diğer mezheplerin görüşleri konusunda verdiği bilgiler o mezhebin orijinal kaynaklarına bakmak suretiyle tetkik edilmeli ve dipnotlarda buna işaret edilmelidir.

KAYNAKLAR

- Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1329), *Keşfü'l-esrâr*, İstanbul 1308, I-IV.
- Alâeddin Muhammed Emîn b. 'Âbidîn (ö. 1306/1889), *Kurretü 'uyûni'l-ahyâr*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikr), I-IX.
- 'Âlim b. Alâ, Fahrüddîn (ö. 768/1384), *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*, Süleymâniye Ktp., İsmihan Sultan. nr. 234-235, I-II.
- Âmidî, Seyfüddîn (ö. 631/1233), *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* (nşr. İbrahim el-'Acûz), Beyrut, ts. (Darü'l-Kütübi'l-'İlmiyye), I-IV.
- 'Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn (ö. 855/1451), *el-Binâye fi şerhi'l-hidâye* (nşr. Mevlevî M. Ömer), Beyrût 1400-1401/1980-81), I-X.
- _____. 'Umdetü'l-Kârfi şerhu *Sahîhi'l-Buhârî*, Kahire 1348'den ofset Beyrût, ts. (Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî), I-XXV.
- Bâbertî, Ekmelüddîn (ö. 786/1384), *el-'Înâye fi şerhi'l-hidâye* (İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* kenarında), Bulak 1319, I-IX.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân (ö. 474/1081), *İhkâmü'l-fusûl* (nşr. Abdullah M. el-Cebbûrî), Beyrut 1409/1989.
- Bilmen, Ö. Nasûhî (ö. 1971), *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, İstanbul 1985, I-VIII.
- Burhânüddîn el-Buhârî (ö. 616/1219), *Zahîretü'l-fetâvâ*, Süleymâniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 221.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremyn (ö. 478/1085), *el-Burhân fi usûli'l-fikh* (nşr. Abdülazîm ed-

- Dîb), Kahire 1400, I-II.
- Derdir, Ebû'l-Berekât Ahmed (ö. 1201/1786), *eş-Şerhu's-sağîr* (nşr. Mustafa Kemal Vafî), Kahire, ts. (Daru'l-Ma'ârif), I-IV.
- Döndüren, Hamdi, *İslâm Hukukuna Göre Alım-Satımda Kâr Hadleri*, Balıkesir 1984.
- Ebû Yûsuf Yakub b. İbrahim (ö. 182/798), *Kitabü'l-Harâc* (nşr. Kusay Muhibbuddîn el-Hafîb), Kahire 1396.
- Ebû Zehra, Muhammed (ö. 1974), *İmam Şâfî* (tr. O. Keskiöğlü), Ankara 1987.
- Ebûsusuîd Efendi (ö. 982/1574), *el-Fetâvâ*, Süleymâniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 223.
- Ebû'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436-1044), *el-Mu'temed* (nşr. Halil el-Meyyis), Beyrut 1403/1983, I-II.
- Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209), *el-Mahsûl*, Beyrut 1408/1988, I-II.
- el-Fetâvâ'l-Hindîyye*, Bulak 1310'dan ofset Beyrut 1400/1980, I-V1.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir (ö. 817/1415), *el-Okyânûsü'l-basît* (trc. Âsım Efendi), İstanbul 1304-1305, I-IV.
- Gaznevî, Sirâcüddin Ömer (ö. 773/1371), *el-Gurretü'l-münîfe*, Kahire 1370/1950.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid (ö. 505/1111); *İhyâü ulûmi'd-dîn*, Kahire 1322'den ofset Beyrut 1403/1983, I-IV.
- _____. *el-Mustasfâ*, Bulak 1325, I-II.
- Haddâdî, Ebû Bekir b. Ali (ö. 800/1397), *el-Cevheretü'n-neyyire*, İstanbul 1316, I-II.
- Hallâf, Abdülvehhâb (ö. 1956), *İlmü usûlü'l-fikh*, Kahire 1376/1956.
- Halvânî, Şemsüleimme (ö. 448/1056), *el-Mebsût*, Süleymâniye Ktp., Ayasofya nr. 1381.
- Hamevî, Ahmed b. Muhammed (ö. 1098/1687), *Gamzü uyûni'l-besâir*, Beyrut 1405/1985, I-IV.
- Haskefî, Alâüddîn Muhammed (ö. 1988/167), *ed-Dürrü'l-muhtâr* (İbn Âbidîn, Reddül-muhtâr kenarında) Kahire 1272-1324, I-VII.
- İbn 'Âbidîn, Muhammed (ö. 1252-1836), *Nesemâtü'l-eshâr*, Kahire 1399/1979.
- _____. *Reddül-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, Kahire 1272-1324, I-V.
- _____. *Ukûdü resmi'l-müfîf (Mecmû'atü Resâilü İbn 'Âbidîn içinde)*, İstanbul 1325, I-II.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah (ö. 387/997), *el-Hul' ve İbtalü'l-hile* (Mîn Defaini'l-künûz içinde, nşr. M. Hâmid el-Fıkî), Kahire 1349/1931.
- İbn Cüzeyy, Ebû'l-Kâsım Muhammed (ö. 741/1310), *el-Kavânînü'l-fikhiyye*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye).
- İbn Emîri'l-Hâc (ö. 879/1474), *et-Takrîr ve't-tahbîr*, Bulak 1316, I-III.
- İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *Fethu'l-bârî* (nşr. M. Fuad Abdülbaki v.dğ.), Kahire 1407/1986-87, I-XIII.
- İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 750/1351), *İ'lâmü'l-muvakkî'in*, Beyrut, ts. (Daru'l-Cil), I-IV.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah (ö. 620/1223), *el-Muğnî*, Beyrut 1392-93/1972-72, I-XIV.
- _____. *Ravzatü'n-nâzır*, Beyrut 1414/1994.
- İbn Mâze, Burhânüleimme Hüsâmuddîn (ö. 536/1141), *Şerhu Edebi'l-Kâdî* (nşr. Muhyî H. es-Serhân), Bağdad 1397-98/1977-78, I-IV.
- İbn Melek, İzzüddîn Abdüllatif (ö. 801/1398), *Şerhu menâri'l-envâr*, İstanbul 1965.

- İbn Nüceym, Zeynüddîn (ö. 970/1562), *el-Bahru'r-râik*, Kahire 1333, I-VII.
 _____, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (Hamevî, *Gamzü uyûni'l-besâir* içinde), Beyrut 1405/1985, I-IV.
- İbn Rüşd, Ebûl-Velid (ö. 595/1198), *Bidâyetü'l-müctehid*, İstanbul 1985, I-II.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed (ö. 728/1327), *İkâmetü'd-delîl* (el-Fetâvâ'l-kübrâ III. c. içinde), Kahire 1385/1965.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir (ö. 543/1148), *Ahkâmü'l-Kur'ân* (nşr. Ali M. el-Bicâvî), Kahire 1394/1974, I-IV.
- İbnü'l-Bezzâz el-Kerderî (öl 827/1414), *el-Câmi'u'l-vecîz* (*el-Fetâva'l-Hindiyye* IV-VI. ciltler kenarında), Bulak 1310, I-III.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn (ö. 597/1201), *el-Muntazam* (nşr. F. Krenkow), Haydarâbâd 1357-59/1938-40, I-X.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn (ö. 861/1456), *Fethu'l-kadîr*, Kahire 1319, I-VI.
 _____, *et-Tahrîr*, (İbn Emîri'l-Hâc, *et-Takrîr* ile), Bulak 13165, I-III.
- İbnü'l-Lehhâm, Ali b. Abbas (ö. 803/1400), *el-Kav'âid ve'l-fevâidü'l-usûliyye* (nşr: M. Hâmid el-Fikî), Kahire, ts. (Mektebetü's-Sünneti'l-Mühammediyye).
- İsnevî, Cemâlüddîn (öl 772/1370), *Nihâyetü's-sûl* (İbn Emîri'l-Hac, *et-Takrîr ve't-tahbîr* kenarında), Bulak 1316, I-IV.
- Kadızzâde, Ahmed Şemsüddîn (ö. 988/1580), *Netaicü'l-efkâr* (*Fethu'l-kadîr*'in tekmlisi VII-IX), Kahire 1319.
- Kal'acî, M. Revvâs, *Mevsu'atü fikhi İbrâhîm'en-Nehâf*, Beyrut 1986, I-II.
- Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989.
- Kâsânî, Ebû Bekir Alâüddîn (ö. 587/1191), *Bedâ'iu's-sanâi'*, Kahire 1327-28/1910'dan ofset Beyrut 1402/1982, I-VII.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed (ö. 923/1517), *İrşâdü's-sârif*, Bulak 1891, I-X.
- Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zunûn* (nşr. Kilisli M. Rifat - Ş. Yalçıkaya), İstanbul 1360-62/1941-43, I-II.
- Keşmîrî, Muhammed Enver (ö. 1933), *Feyzü'l-bârî*, Kahire 1357/1938, I-IV.
- Kirmânî, Şemsüddîn Muhammed (ö. 786/1384), *el-Kevâkibü'd-derârî*, Beyrut, ts. (Dâru İhyai't-Türâsi'l-'Arabî), I-XXV.
- Köse, Saffet, *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile* (*Hile-i Şer'iyye*), yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul; M.Ü. S.B.E. 1993.
- Kudûrî, Ebû'l-Hüseyn Ahmed (ö. 428/1036), *el-Muhtasar* (Meydânî, *el-Lübâb* içinde), Beyrut 1399/1979, I-V.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-kur'ân* (nşr. Ebû İshâk İbrâhîm), Kahire 1386-87/1966-67, I-XX.
- Merginânî, Ebû'l-Hasan Burhânüddîn (ö. 593/1197), *el-Hidâye*, Kahire 1384/1965, I-IV.
- Mevsilî, Ebû'l-Fazl Mecdüddîn (ö. 683/1284), *eh-İhtiyâr*, İstanbul 1987, I-V.
- Meydânî, Abdülganî (ö. 1298/1881), *el-Lübâb*, Beyrut 1399/1979, I-IV.
- Molla Hüsrev (ö. 885/1480), *Dürerü'l-Hükkâm*, İstanbul 1302, I-II.
- Mutîî, Necib, *Tekmilatü'l-Mecmû' li'n-Nevevî*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Fikr), XIII-XX.
- Nevevî, Ebû Zekerıyya Muhyiddîn (ö. 676/1277), *el-Mecmû'*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Fikr), I-IX.

- _____. *el-Minhâc* (Şîrbînî, *Muğnî'l-muhtâc* içinde), Kahire 1377/1958, I-IV.
- _____. *Şerhu Müslim*, Kahire 1349'dan ofset Beyrut 1392/1977, I-XVIII.
- Pezdevî, Ebû'l-Hasan Fahrû'l-İslâm (ö. 482/1089), *Kenzü'l-vusûl* (Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* kenarında), İstanbul 1308, I-IV.
- Sadrüşşerî'a, Ubeydullah b. Mes'ud (ö. 747/1346), *et-Tavdîh*, Kahire, ts. (Subeyh), I-II.
- Sahnûn b. Abdesselâm (ö. 240/854), *el-Müddevene*, Kahire 1324, I-VI.
- Sem'ânî, Hüseyin b. Muhammed (ö. 740/1399), *Hizânetü'l-müfîtin*, TSMK, nr. A. 813.
- Semerkindî, Sa'îd b. Ali (ö. 500/1106?), *Cennetü'l-ahkâm*, Süleymâniye Ktp., Yeni Cami, nr. 1186/3.
- Serahsî, Şemsüleimme (ö. 483/1090), *el-Mebsût*, Kahire 1324-31, I-XXX.
- _____. *el-Usûl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Haydarâbâd 1372'den ofset Beyrut 1973, I-II.
- Şaban, Zekiyyüddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları* (trc. İ. Kâfi Dönmez), Ankara 1990.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 204/819), *er-Risâle* (nşr. Ahmed M. Şakir), Kahire 1399/1979.
- Şâtîbî, Ebû İshak İbrahim (öy. 790/1388), *el-Muvâfakât* (nşr. Abdullah Dıraz), Kahire, ts. (el-Mektebetü't-Ticariyyetü'l-Kübrâ), I-IV.
- Sener, Abdülkadîr, *Kıyâs, İstahsân ve İstuslah*, Ankara 1981.
- Şîrbînî, Muhammed b. Ahmed (ö. 977/1570), *Muğnî'l-muhtâc*, Kahire 1377/1958, I-IV.
- Tarablusî, Ebû'l-Hasan Alâüddîn (ö. 844/1440), *Mu'nû'l-hükkâm*, Kahire 1393/1973.
- Yahyâ b. Ebî Bekir el-Hanefî, *Estrû'l-melâhide*, Prof. Dr. Bekir Topaloğlu, Özel Ktp., TDV, İslâm Ar. Mrkz.
- Zâhidî, Ebû'r-Recâ Necmüddîn (ö. 658/1260), *el-Hâvî*, Süleymâniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 783.
- Zencânî, Mahmûd b. Ahmed (ö. 656/1258), *Tahrîcü'l-furû' 'ale'l-usûl* (nşr. M. Edib Sâlih), Kahire 1382/1962 (1. bs.), Beyrut 1407/1987 (5. bs.)
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn (ö. 794/1392), *el-Kavâ'id*, TSMK, nr. A. 1238.
- Zeydan, Abdülkerim, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*, İstanbul 1979.
- Zühaylî, Vehbe, *el-Fikhu'l-islâmî ve edilletüh*, Dımaşk 1405/1985, I-VIII.